

Raport SOMO¹, październik 2009
Roos van Os i Martje Theuws

Nowoczesny sprzęt, stare praktyki

Handel i społeczna odpowiedzialność biznesu w łańcuchu produkcyjnym przemysłu elektronicznego z perspektywy płci.

„Dyskusja o gender? Nie, to chyba nie moja działka”. Kiedy otwiera się debatę o kwestiach związanych z płcią, taki przedwczesny sceptycyzm jest dość powszechny i występuje nawet wśród dość dużej części populacji, której obecny styl życia nie byłby możliwy w warunkach relacji płci poprzednich epok. W porównaniu chociażby z ideologią ekonomiczną czy religią optyka gender, jako narzędzie wyjaśniania społecznych konstruktów, nadal pozostaje na marginesie społecznej i akademickiej uwagi. Wynika to zapewne z założenia, że gender jest przede wszystkim odzwierciedleniem „naturalnych” podziałów związanych z różnicami biologicznymi pomiędzy płciami. W niniejszym artykule argumentujemy, że perspektywa i teorie gender (w dużo szerszym zakresie niż stara dyskusja pod hasłem „natura czy kultura”) są użyteczne i mają istotny wkład do skrzynki narzędziowej pozwalającej zrozumieć pracę ludzi w sektorach związanych z handlem i społeczną odpowiedzialnością biznesu (CSR - corporate social responsibility – przyp.tłum.).

¹ SOMO (Centrum Badań nad Międzynarodowymi Korporacjami) to niezależna sieć badawcza, która zajmuje się zrównoważonym rozwojem. Historia sieci sięga lat 1970., w obliczu protestu przeciwko udziałowi amerykańskich korporacji w obaleniu rządu prezydenta Chile Salvadora Allende, kilka społecznych organizacji zjednoczyło się, by utworzyć grupę badawczą monitorującą działalność wielkich korporacji, efektem było powstanie w 1973 roku sieci SOMO. Obecnie SOMO prowadzi swoje własne badania nad funkcjonowaniem międzynarodowych firm, jak i uczestniczy w budowaniu kampanii na rzecz poprawy panujących a nich warunków pracy, a także na rzecz wzrostu świadomości konsumentów oraz sprawiedliwości ekologicznej, zob. <http://somo.nl/about-somo> (przyp. tłum.).

Jak staramy się wykazać, problematyka gender, choć nad wyraz często utożsamiana z emancypacją kobiet, jest dużo szerszym zagadnieniem niż ograniczone pojęcie wyrównywania szans dla kobiet, by zrekomensować płciowe formy dyskryminacji. Równość w świetle prawa jest wszak jedynie punktem wyjścia. Genderowe konstrukty określają role zarówno kobiet, jak i mężczyzn. Co więcej, nie chodzi tu tylko o nierówne wymogi stawianie obu płciom w ramach gospodarki. Wręcz przeciwnie, istotą sprawy jest zrozumienie, że gospodarka funkcjonuje w społecznych ramach, więc także w ramach głęboko zakorzenionych podziałów płci (gender).

Struktura

Artykuł naświetla możliwe sposoby wykorzystania perspektywy gender - w tym przypadku pokazane na przykładzie analizy uproszczonego łańcucha produkcyjnego sprzętów elektronicznych. Zaproponowana tu perspektywa oraz metodologia powinny być postrzegane jako wskazówki do prowadzenia dalszych badań o zastosowaniu praktycznym oraz tworzenia kolektywnych kampanii i strategii, w których uwzględnia się relacje płci.

Opisany w niniejszym artykule łańcuch produkcyjny obejmuje nie tylko poziom zakładu pracy, ale także kwestie związane z ekonomicznym, instytucjonalnym oraz społecznym otoczeniem, które umożliwiają lub tworzą zaplecze łańcucha produkcyjnego oraz jego upłciowione zależności. Takie rozumienie łańcucha wiąże elementy dzisiejszej debaty o CRS z makroekonomicznym spojrzeniem na handel. Niniejszy artykuł ma następującą strukturę – po kilku wprowadzających uwagach o kategorii gender w tekście zostaną omówione (w optyce gender) trzy ważne, choć nie jedyne, elementy łańcucha produkcyjnego. W końcowej części przechodzimy do kwestii związanych z międzynarodowymi politykami handlu oraz rolą kampanii i badań. Po wnioskach podsumowujących podajemy również odniesienia do literatury przedmiotu.

Czym jest gender?

Gender to pojęcie używane w celu rozróżnienia płci biologicznej (sex) od społecznej konstrukcji nadbudowanej na tym podziale (gender). Choć można dyskutować o tym, że definicje płci biologicznej mają również odgórnie narzucone znaczenie i dość płynne granice, to role genderowe z pewnością nie są stabilne, co więcej, są bardzo podatne na zmianę w czasie². To, co dziś pojmujemy jako męskość, za dziesięć lat może być postrzegane jako kobiece, i choć pewne aspekty ról wykazują większą stałość niż inne, to nawet najbardziej „fundamentalne” konstrukty nie są *de facto* niezmiennie. Dobrze to oddaje chociażby pytanie o to, która z płci (sex) jest bardziej wiarygodna w sprawach finansowych. Podczas gdy w kulturach europejskich oraz bliskowschodnich finanse są wyłącznie męską dziedziną, na Karaibach

² CAWN, Gender, *Labour Rights and the Ethical Trading Initiative (ETI)*, Materiały szkoleniowe: Grudzień 2008, <www.cawn.org/html/GENDER%20AND%20THE%20ETI%20CODE.doc>, (sierpień, 2009).

czy w kulturze tajskiej to kobiety są postrzegane jako te bardziej praktyczne i trzeźwo myślące.

W niniejszym artykule przyjmujemy, że równość i wolność wyboru są prawami człowieka, o które powinno się walczyć nie tylko w wymiarze ekonomicznym czy etnicznym, ale także w wymiarze płci (gender). Społeczna niesprawiedliwość ma wiele obliczy, niektóre z nich są bardziej, a inne mniej widoczne. Dla przykładu - ekonomiczna niesprawiedliwość przejawia się nie tylko w formie skrajnego wyzysku czy niedożywienia, a etniczna niesprawiedliwość nie wypływa wyłącznie z działań radykalnej prawicy. Niesprawiedliwość płci (gender) istnieje w dużo szerszych ramach niż tylko otwarty seksizm czy przemoc wobec kobiet. Twierdzimy zatem, że kategoria gender jest jednym z ważniejszych narzędzi do refleksji nad mechanizmami władzy w społeczeństwie - zarówno w kontekście ich pozytywnych, jak i negatywnych aspektów. Dlatego też sprawiedliwość płci powinna być jednym z filarów inicjatyw społecznych .

Studium przypadku: łańcuch produkcyjny przemysłu elektronicznego

Charakterystyka łańcucha produkcyjnego przemysłu elektronicznego

Liczne badania prowadzone na przestrzeni ostatnich kilku lat pokazały, że produkcja wielu towarów przemysłu elektronicznego wiąże się z poważnymi problemami, zaczynając od początku łańcucha produkcyjnego w kopalniach w Kongo, Zambii oraz Indonezji, przez liczne dalsze powiązania, aż do hal produkcyjnych głównych firm w branży. Co więcej, te produkty często trafiają z powrotem do krajów rozwijających się jako e-śmieci. Taki łańcuch produkcyjny nie jest klasycznym modelem „jednej firmy na górze piramidy, która obejmuje wszystkie poniższe warstwy”, ale raczej przypomina pajęczą sieć, tkaną z wielu stron. Jednak obraz nadal pozostaje rozmyty – jak dotąd nie ma przejrzystości w działaniu poszczególnych elementów tej sieci - zaledwie garstka firm publikuje listę swoich bezpośrednich dostawców. Tropienie połączeń między firmami, ich dostawcami oraz warunkami pracy, jakie u nich panują, jest zadaniem godnym Sherlocka Holmesa i w oczywisty sposób wpływa to na kwestię ponoszenia odpowiedzialności za działanie łańcucha produkcyjnego³. Nierówne rozłożenie siły rynkowej oraz jej koncentracja w rękach wielkich marek i głównych producentów doprowadziły do poważnych nadużyć, w których ryzyko i koszty przenoszone są w dół łańcucha produkcyjnego, czyli na tych/te, którym najtrudniej jest się obronić przed ich oddziaływaniem⁴. W następnych akapitach przyjrzymy się trzem następującym po sobie fazom łańcucha produkcyjnego przemysłu elektronicznego (wydobycie, przetwarzanie oraz utylizacja odpadów). Główne cechy oraz specyfika każdej z faz zostaną opisane z genderowej perspektywy. Przedstawimy także pewne propozycje rozwiązań dla zarysowanych przez nas problemów.

³ Zob. raporty MakeITfair <<http://makeitfair.org/the-facts/reports>>

⁴ E. de Haan i R. van Os, *Mobile Connections*, 2008, <<http://makeitfair.org/the-facts/reports/mobile-connections>>, (sierpień, 2009)

Ocena wpływu górnictwa na relacje płci [GIA - Gender Impact Assessment in Mining]⁵	
Sieć Czerwona Międzynarodówka „Kobiety i Górnictwo” (RIMM, Red International “Mujeres y Minera”) to porozumienie, które zrzesza kobiety z różnych kontynentów wokół problemów związanych z górnictwem i sprawiedliwością płci. Wystartowały jako inicjatywa mająca na celu ujawnienie problemów związanych z funkcjonowaniem kobiet w górnictwie, jednak z czasem przyjęły rolę globalnego porozumienia kobiet, które doświadczają wycisku w przemyśle wydobywczym oraz wysiedlonych społeczności i robotnic pracujących w bardzo złych warunkach. Dziś RIMM ma swoje komórki w 28 krajach na całym świecie.	By zrozumieć genderowy wymiar funkcjonowania w górnictwie, RIMM stworzyła listę wskaźników nazwanych Oceną wpływu na relacje płci (Gender Impact Assessments – GIAs). Ocena dotyczy: 1) sytuacji kobiet górniczek, 2) nowych projektów wydobywczych (typu greenfield) 3) terenów, gdzie już odbywa się wydobywanie, 4) terenów, na których mieszczą się zamknięte lub opuszczone kopalnie. Ocena obejmuje m.n. kwestie związane z wolnym i świadomym wyrażaniem zgody oraz zagadnienia związane ze społecznymi, kulturowymi, ekologicznymi i zdrowotnymi skutkami działań przemysłu wydobywczego, a także porównanie obietnic składanych przez firmę z tym, jak ona w rzeczywistości funkcjonuje. .

Wydobycie

Wiele produktów elektronicznych zawiera materiały, które muszą być wcześniej wydobyte z ziemi przez firmy górnicze. Określone metale są używane do produkcji poszczególnych komponentów, niektóre z nich – jak na przykład platyna, pallad czy złoto - są bardzo cenne⁶. Ze względu na swoje niezwykle właściwości przewodzące metale te tworzą istotną część sprzętu elektronicznego (hardware). To właśnie firmy branży elektronicznej są coraz częściej postrzegane jako odpowiedzialne za skutki wydobycia tych metali. Procesy ekstrakcji są związane z niszczeniem lokalnych systemów społecznych, a także z łamaniem praw pracowniczych i praw człowieka.

Paradoksalnie kraje bogate w te naturalne zasoby często w ogóle nie uczestniczą w dzieleniu zysków z ich wydobycia, a dzieje się to z kilku powodów. Najczęściej przemysł wydobywczy prowadzi do zniszczenia lokalnego środowiska naturalnego, robotnicy są nisko opłacani, a eksperci i właściciele zwykle pochodzą z bogatszych krajów lub z uprzywilejowanych klas kraju, w którym ulokowane są kopalnie. To właśnie do nich płyną zyski z wydobycia metali, a lokalne społeczności – choć nic z tego nie mają – zostają najbardziej obciążone kosztami wydobycia⁷.

⁵ RIMM, Gender Impact Assessment in Mining, bez daty, <http://www.rimmrights.org/Documents/RIMM_GIAs.pdf>, (sierpień, 2009)

⁶ T. Steinweg & E. de Haan, Capacitating Electronics, SOMO: listopad 2007, <<http://makeitfair.org/de-feiten/rapporten/Capacitating-Electronics-november-2007.pdf/view>>, (sierpień, 2009)

⁷ FinnWatch, Connecting People, Dividing Communities, grudzień 2007, <<http://makeitfair.org/the-facts/reports/Connecting-Components-Dividing-Communities.pdf>>, (sierpień 2009)

Kobiety są jedną z grup społecznych, która płaci najwyższą stawkę za wydobycie surowców naturalnych - zwłaszcza że często nie są one bezpośrednio zatrudniane przez kopalnie. Najczęściej pracują w powiązanych z przemysłem wydobywczym sektorach i zawodach, na przykład w biedaszybach lub jako prostytutki czy przy innych prekaryjnych pracach⁸. Często wykonują pracę opiekuńczą na rzecz mężczyzn górników, w warunkach zanieczyszczonego i zdewastowanego środowiska. Produkcja żywności na własny użytek oraz zapewnienie wody pitnej na skażonym terenie – czyli praca, za którą odpowiedzialne są kobiety – nie jest łatwa⁹. Wreszcie rozpad tradycyjnego życia na wsi w wyniku presji gospodarki, w której nie ma zatrudnienia dla kobiet, powoduje, że tracą one pozycję, jaką miały wcześniej. Równocześnie brak źródeł utrzymania powoduje, że kobiety stają się bardziej zależne od mężczyzn¹⁰.

Sektor wydobywczy kryje w sobie jeszcze inną genderową niesprawiedliwość, gdyż to, co w nim najbardziej widoczne, to w szczególności ucisk i wyzysk mężczyzn. Fakt (który nas nie dziwi), że w kopalniach najczęściej zatrudnia się mężczyzn powoduje, że ich wyzysk jest też najbardziej widoczny. Ciężkie warunki pracy, podobnie jak brutalny reżim pracy w kopalniach, są powszechne. Średnia oczekiwana długość życia wśród górników jest drastycznie niższa niż średnia w innych sektorach w obrębie tego samego kraju. Nawet biorąc pod uwagę całościowy dochód, różnice między tym sektorem a innymi są i tak bardzo znaczące. Mężczyźni są postrzegani jako jedyni, którzy mogą sprostać pracy w tak trudnych warunkach. Nie chcemy tutaj dyskutować z tym, że ich przeciętnie większa siła jest skutkiem fizycznej budowy ciała. Można jednak wnioskować, że choć mężczyźni mogą być postrzegani jako lepiej dostosowani do takiej pracy, to okazuje się, że taka praca jest również ponad ich siły. Dla obu płci przemysł wydobywczy może być – jak zresztą łatwo to przewidzieć – polem minowym. Natomiast dzięki uwzględnieniu szerokiej i pogłębionej perspektywy sprawiedliwości płci (gender) dużo więcej mogą zyskać zarówno mężczyźni, jak i kobiety.

Przetwórstwo

Postępująca globalizacja prowadzi do feminizacji pracy, szczególnie w przemyśle zorientowanym na eksport. Według raportów MOP (Międzynarodowej Organizacji Pracy – przyp.tłum.) kobiety stanowiły 40,5% globalnej płatnej siły roboczej w roku 2008¹¹. Globalizacja doprowadziła także do powstania globalnych łańcuchów wartości, w których dominują czołowe marki i firmy sprzedaży detalicznej. Producenci są pod coraz większą presją obniżania cen, szybszej dostawy i wzrostu wymogów jakości bez gwarancji długoterminowych zobowiązań. W efekcie producenci przerzucają te obciążenia na robotników usytuowanych na dole łańcucha produkcji.

⁸ Oxfam Australia, *Women and Mining*, <<http://www.oxfam.org.au/campaigns/mining/women/>> (sierpień 2009)

⁹ Bank Światowy, *Why are gender equality issues important in the mining sector?*, bez daty, <http://info.worldbank.org/etools/library/view_p.asp?program=107&objectid=238466> (sierpień, 2009)

¹⁰ Oxfam Australia, *Tunnel vision*, listopad, 2002, <<http://www.oxfam.org.au/campaigns/mining/docs/tunnelvisionreport.pdf>>, (sierpień, 2009)

¹¹ MOP, *Global Employment Trends for Women*, MOP Genewa: marzec, 2009.

Inicjatywy społeczne w przemyśle elektronicznym

MakeITfair

MakeITfair to europejska kampania skupiająca swe działania na przemyśle elektronicznym, w szczególności wytwarzającym takie produkty jak: telefony komórkowe, laptopy oraz odtwarzacze MP3. Kampania ma na celu nagłośnienie problemów pracowniczych i ekologicznych występujących wzdłuż łańcucha produkcyjnego: począwszy od terenów wydobywania metali w Afryce, przez produkcję sprzętu w Azji, aż po wysypiska toksycznych e-śmieci. Kampania wykorzystuje takie metody jak: dystrybucja ulotek wśród konsumentów, strona internetowa, materiały szkoleniowe i inne działania mające na celu informowanie młodych osób i zachęcanie ich do aktywizmu. W ramach kampanii powstają także raporty badawcze i organizowane są międzynarodowe okrągłe stoły, które mają wywierać wpływ na przemysł elektroniczny i żądać od jego reprezentantów odpowiedzialności za konsekwencje produkcji przemysłowej.

Przegląd praktyk związanych z CSR (społeczną odpowiedzialnością biznesu) w przemyśle elektronicznym

W październiku 2009 roku duńskie Porozumienie CSR (MVO Platform) i organizacja GoodElectronics wydała przegląd debat dotyczących roli CRS w globalnym przemyśle elektronicznym. Ta publikacja jest wynikiem utworzonych przez MVO Platform w 2007 Ram Odniesienia dla Praktyk CRS (CRS Frame of References). Publikacja składa się z 4 części: Wstępu (który dotyczy podstawowych zasad działania uznanych przez Porozumienie CRS oraz GoodElectronics za kluczowe dla procesu implementacji skutecznej i wiarygodniejszej polityki CRS) oraz trzy części odnoszące się odpowiednio do społecznych, ekologicznych i ekonomicznych aspektów CSR. Ponadto dyskutowane są w niej powiązane ze sobą problemy: społeczne, ekologiczne i ekonomiczne, występujące we wszystkich fazach łańcucha (wydobywanie, produkcja i utylizacja), po czym wysunięte są także konkretne propozycje działań dla firm, rządów oraz organizacji społecznych. Publikacja zawiera również rozdział o relacjach płci (gender), omawianych jako rama spajająca dla wszystkich faz łańcucha. Zob. www.mvoplatform.nl i www.goodelectronics.org.

Obecnie branża elektroniczna rozwija się bardzo gwałtownie i cechuje się wysoką konkurencyjnością. Firmy elektroniczne ciągle wprowadzają nowe produkty, by zachować swoje udziały w rynkach i wysokość marży. Producenci muszą szybko reagować na zmiany na rynkach. Muszą radzić sobie z niepewnością zamówień, kurczącym się czasem realizacji oraz spadkami cen. Te wszystkie wyżej wymienione cechy branży elektronicznej doprowadziły do wzrostu uelastycznienia, odformalizowania i przemieszczania pracy [mobility of work]. Proces produkcyjny przemysłu elektronicznego jest zdominowany zaledwie przez kilka wielkich firm, takie jak Flextronics i Foxconn. Po tych firmach - niżej w łańcuchu produkcyjnym - jest cała gama różnorodnych firm produkujących części do montażu końcowego produktu¹². Ci dostawcy różnią się ze względu na wielkość i specyfikę: począwszy od dużych fabryk ulokowanych w specjalnych strefach ekonomicznych, po pracowników montujących części w swoich domach. Produkowanie sprzętu elektronicznego ma miejsce głównie w Chinach oraz w krajach,

¹² MakeITfair, Silenced to Deliver: Mobile phone manufacturing in China and the Philippines, make IT Fair, 2008: 18-20, <makeitfair.org/the-facts/reports/silenced-to-deliver/at_download/file>, (sierpień, 2009)

gdzie produkcja jest wyjątkowo tania, jak Tajlandia, Indie, Filipiny, Wietnam¹³. W przemyśle elektronicznym zatrudnia się głównie kobiety, większość z nich to migrantki z biednych, wiejskich regionów. Produkcja sprzętu elektronicznego i części montażowych odbywa się przede wszystkim w strefach¹⁴. Na terenie stref firmom oferuje się bardzo korzystne warunki inwestowania, m.in. zawieszenie przestrzegania gospodarczych restrykcji lokalnego prawa (w tym często praw związanych z ochroną środowiska naturalnego i praw pracowniczych); dostosowanie ceł na towary importowane i eksportowane oraz ulgi podatkowe. Pracownicy stref często są pozbawieni ochrony, jakie daje im prawo państwowe w odniesieniu do płacy minimalnej, regulacji związanych z zatrudnianiem i zwalnianiem, a także prawa do zrzeszania się w związki zawodowe oraz do negocjowania układów zbiorowych czy strajku. Przemysł elektroniczny oraz odzieżowy to główni eksporterzy stref. Zdecydowana większość pracowników w strefach – od 70 do 90% – to kobiety¹⁵.

Głęboko zakorzenione, upłciowione stereotypy oraz istniejące nierówności pomagają wyjaśnić, dlaczego preferowana jest kobieca siła robocza. Kobiety są uznawane za tanią siłę roboczą, która jest zarazem bardziej posłuszna niż mężczyźni, dodatkowo przekonanie o ich „zwinnych palcach” czyni je bardziej odpowiednimi do takiej pracy. Teza o „zwinnych palcach” mówi o tym, że kierownicy postrzegają kobiety poprzez ich „naturalne” cechy, takie jak sprawność manualna („szybkie palce kobiet”), cierpliwość oraz skrupulatność. Kobiety są zatem postrzegane jako te bardziej dostosowane do pracy przy montażu niż mężczyźni. Te rzekomo wrodzone cechy kobiece są niezbędne, by operować skomplikowanymi przewodami oraz powtarzać określoną w czasie ilość tych samych czynności przez cały dzień¹⁶. Według Julii D. Fox posłuszeństwo kobiecej siły roboczej może być wyjaśnione poprzez cztery powiązane ze sobą i powszechnie występujące czynniki¹⁷:

- czynnik społeczny (znikome uczestnictwo kobiet w organizacjach związkowych);
- czynnik kulturowy (patriarchat);
- czynnik organizacyjny (biurokratyczne strategie zarządzania);
- czynnik polityczny (opresyjne państwowe polityki pracy).

¹³ MakeITfair, Silenced to Deliver: Mobile phone manufacturing in China and the Philippines, make IT Fair, 2008: 18-20, <makeitfair.org/the-facts/reports/silenced-to-deliver/at_download/file>, (sierpień 2009)

¹⁴ Przetwórcze strefy eksportowe, strefy wolnego handlu (Free Trade Zones), maquiladoras, itd., specjalne strefy ekonomiczne to przemysłowe enklawy ze szczególnymi przywilejami ustalonymi prawnie, by przyciągać zagranicznych inwestorów. W strefach importowany materiał zostaje w pewnym stopniu przetworzony zanim zostanie ponownie eksportowany. <<http://www.ilo.org/public/english/dialogue/sector/themes/epz/epzs.htm>> (sierpień, 2009).

¹⁵ GWIT, Gender and Trade in The Multilateral Trading System, bez daty, <www.wto.org/english/tratop_E/dda_e/symp03_gwit_e.doc>, (czerwiec, 2009).

¹⁶ A. Ferus-Comelo, Double Jeopardy – Gender and Migration in Electronic Manufacturing, w: T. Smith, D.A. Sonnenfeld, D. Naguib-Pellow, L.A. Byster (red.), Challenging the Chip - Labor Rights and Environmental Justice in the Global Electronics Industry, Temple University Press: 2006.

¹⁷ J.D. Fox, Womens' Work and Resistance in the Global Economy, w: Labor and Capital in the Age of Globalisation – the Labor Process and the Changing Nature of Work in the Global Economy, B. Berberoglu (red.), Rowman & Littlefield Publishers, Inc.: 2002.

Ramka „Warunki pracy w przemyśle elektronicznym z perspektywy płci” omawia, w jaki sposób wyżej wymienione, upłciowione stereotypy wpływają na sytuację kobiet w ich codziennej pracy w fabrykach montujących sprzęt elektroniczny.

Większość marek wypracowała tzw. kodeksy postępowania (codes of conduct), które uwzględniają – w ramach swoich łańcuchów produkcyjnych – kwestie pracownicze. Ponadto rozwinięte zostały także branżowe kodeksy postępowania¹⁸. Pozostaje jednak wiele pytań dotyczących efektywności tych kodeksów w zakresie poprawy warunków pracy – zarówno w wymiarze ogólnym, jak i w odniesieniu do kobiet. Większość kodeksów postępowania nie bierze pod uwagę płci. Na przykład jedyne (i bardzo ogólne) odniesienie do płci w kodeksach postępowania przemysłu elektronicznego pojawia się w kontekście „nie dyskryminowania”. Stephanie Barrientos (2004) uważa, że jeśli kodeksy postępowania mają skutecznie przeciwdziałać podstawowym przyczynom nierówności płci i dyskryminacji w ramach siły roboczej w globalnych łańcuchach produkcji, to muszą one obejmować dużo szerszą optykę płci (gender), jak opieka nad dziećmi czy prawa reprodukcyjne¹⁹.

Utylizacja odpadów

Akumulacja zużytego czy przestarzałego sprzętu elektronicznego jest określana jako „największy problem toksycznych śmieci XXI wieku”. Eksport e-śmieci z krajów rozwiniętych do krajów rozwijających się często odbywa się przy łamaniu międzynarodowego prawa. Najwięcej z nich ląduje w Afryce lub Azji. Następnie e-śmieci są zbierane, rozmontowywane i przetwarzane zarówno przez mężczyzn i kobiety, jak również przez dzieci.

Sprzęt elektroniczny zawiera niezliczone wręcz ilości niebezpiecznych materiałów i chemicznych substancji, dlatego też recykling oraz usuwanie e-śmieci stanowi duże zagrożenie dla środowiska i ludzkiego zdrowia. W przeciągu ostatnich lat podejmowano różnorodne badania dotyczące tego, jakie zagrożenia dla zdrowia niosą ze sobą wysypiska i miejsca przetwarzania e-śmieci. Na wysypiskach e-śmieci w Nigerii, Ganie, Chinach i Indiach proces niszczenia odbywa się poprzez spalanie odpadów na otwartej przestrzeni.

¹⁸ 39 firm przemysłu elektronicznego zorganizowało się w Obywatelską Koalicję Przemysłu Elektronicznego (Electronics Industry Citizen Coalition). Ta grupa utworzyła wspólny kodeks postępowania dla firm elektronicznych: Kodeks Postępowania Przemysłu Elektronicznego (Electronics Industry Code of Conduct, EICC). Kodeks obejmuje szeroki zakres spraw: pracowniczych, zdrowia i bezpieczeństwa, działań na rzecz środowiska naturalnego, etyki i systemów zarządzania. Zob. stronę internetową EICC <www.eicc.info>, (czerwiec, 2009).

¹⁹ S. Barrientos, N. Kabeer & N. Hossain, The gender dimension of globalisation of production, MOP Genewa: maj, 2004.

Tabela 1. Zatrudnienie i udział kobiet w zatrudnieniu w przetwórczych strefach eksportowych (Export Processing Zones – EPZ) w wybranych krajach²⁰

Kraj	Liczba EPZ	Zatrudnienie w latach 2005-2006	Udział kobiet w zatrudnieniu w %
Nikaragua	33	340 000	90
Salwador	16	76 134	85
Bangladesz	8	188 394	85
Sri Lanka	12	410 851	78
Honduras	24	353 624	75
Filipiny	4 publiczne i 41 prywatnych	1 128 197	74
Madagaskar		115 000	71.1
Panama	1	18 000	70
Gwatemala	16	72 000	70
Korea Południowa	3 Wolne Strefy Ekonomiczne	39 000	70
Mauritius	Cała wyspa	65 512	62.6
Meksyk	-	1 212 125 bezpośrednio + 3 100 000 pośrednio	60
Kenia	43	38 851	60
Malezja	13 (FIZ) i 200 (parki technologiczne i przemysłowe)	369 488 + 122 000	54
Malawi	1	29 000	51

Kwestie pracownicze w przemyśle elektronicznym z perspektywy płci (gender)

Płace

„Kobiece zawody” są zazwyczaj postrzegane jako niewymagające kwalifikacji, więc tym samym niskopłatne. Kobiety są rzadziej brane pod uwagę w procesie awansu i szkoleń. Nawet jeśli kobiety wykonują tę samą pracę co mężczyźni, to i tak często zarabiają mniej („upłciowiona luka płacowa”). Jak zauważa MOP²¹: „w większości regionów i zawodów na świecie kobiety zarabiają mniej niż mężczyźni za taką samą pracę”. Choć pensje w fabrykach przemysłu elektronicznego w specjalnych strefach ekonomicznych są zazwyczaj wyższe niż w lokalnych fabrykach czy w sektorze gospodarki nieformalnej, to jednak nadal nie są to płace zapewniające pokrycie podstawowych potrzeb życiowych [living wage]. Kobiety są najczęściej zatrudniane na stanowiskach najgorzej opłacanych; wraz ze wzrostem kwalifikacji, a tym samym pensji, na stanowiskach techników czy inżynierów częściej zatrudnia się mężczyzn niż kobiety.

Niestabilne zatrudnienie

Kobiety są częściej zatrudniane na krótkoterminowych, tymczasowych umowach, przy pracach dorywczych czy chałupniczych, tym samym pracują bez osłon, które zapewniają stałe umowy. By sprostać wymogom fluktuacji zamówień producenci sprzętu elektronicznego coraz częściej zatrudniają pracowników na kontraktach

²⁰ J.S. Boyenge, ILO database on export processing zones, kwiecień 2007, <<http://www.ilo.org/public/english/dialogue/sector/themes/epz/epz-db.pdf>> (sierpień, 2009) .

²¹ MOP, Global Employment Trends for Women, MOP Genewa, 2009: 19 <http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/publication/wcms_103456.pdf> (sierpień, 2009).

tymczasowych.
<p>Związki zawodowe</p> <p>Poziom uzwiązkowienia w przemyśle elektronicznym jest niski. Specjalne strefy ekonomiczne są znane ze stosowania polityk antyzwiązkowych. Nawet jeśli pojawiają się związki zawodowe, to często nie są wrażliwe na potrzeby robotnic (udział kobiet w związkach zawodowych jest nadal znikomy, szczególnie na poziomie zarządów). Także i w tym kontekście kobiety są preferowanym typem pracownika, gdyż postrzegane są jako mniej skłonne, by stawiać opór i walczyć o swoje prawa²².</p>
<p>Bezpieczeństwo i zdrowie</p> <p>Robotnicy przemysłu elektronicznego są wystawieni na działanie toksycznych substancji, które wytwarzają różnego rodzaju zagrożenia dla ich zdrowia, a w szczególności dla zdrowia reprodukcyjnego kobiet. Na przykład spośród 700 związków chemicznych, wchodzących w skład produkcji sprzętu komputerowego, duża ilość jest toksyczna (np. ołów, kadm, bar, rtęć, brom, sadza). Są one szkodliwe dla zdrowia, gdyż mogą powodować m.in. raka, poronienia czy uszkodzenia płodu²³. W wielu fabrykach brakuje dobrego systemu wentylacji oraz sprzętu i odzieży ochronnej. W kilku odnotowanych przypadkach robotnikom zabraniano wyjść z hali czy skorzystać z toalety, żeby wyrobić normy produkcyjne, co prowadziło do zakażeń dróg moczowych i bólów menstruacyjnych. Kobietom często odmawia się możliwości pójścia na urlop macierzyński, co powodowało, że kobiety w ciąży pracowały najdłużej, jak tylko mogły, ryzykując utratę swojego zdrowia i zdrowia ich przyszłego dziecka.</p>
<p>Przymusowe nadgodziny</p> <p>Producenci przemysłu elektronicznego muszą radzić sobie z dużą presją wywieraną przez wymóg szybkiej dostawy i niskich cen, co w konsekwencji odbija się na robotnicach. Robotnice są obligowane do wyrobienia zawyżonych normy produkcyjnych. Jeśli ich nie spełnią, są zmuszane do nieodpłatnych nadgodzin. Nadgodziny to istotna i szczególnie upłciowiona kwestia, robotnice mają problemy z szybkim zorganizowaniem opieki nad dziećmi na czas pracy i muszą ciągle lawirować, by połączyć pracę w fabryce i pracę w domu.</p>
<p>Dyskryminacja</p> <p>Przy zatrudnianiu preferuje się niezamężne kobiety, głównie po to, by uniknąć płacenia za urlop macierzyński. Przypadki przeprowadzania (wymuszanych siłą) testów ciążowych odnotowano na Filipinach, Tajlandii i w Meksyku.</p>
<p>Molestowanie (seksualne)</p> <p>Ze strony swoich przełożonych oraz dyrektorów robotnice doświadczają molestowania lub obraźliwego traktowania, czasem o podłożu seksualnym.</p>

Toksyczne metale odkryte w próbkach ziemi i osadów w Ghanie składają się m.in. z ołowiu w stężeniu ponad stokrotnie większym niż w nieskażonych próbkach. Ponadto w tych samych próbkach odnaleziono także inne chemikalia takie jak ftalany²⁴, które zaburzają cykl reprodukcyjny, znaleziono w nich również wysokie stężenie dioksyn, które powodują raka. Skażeniu ulegają nie tylko ludzie, którzy bezpośrednio zajmują się usuwaniem odpadów. Chińskie badania pokazały, że mleko z piersi kobiet żyjących niedaleko wysypisk e-śmieci zawiera około 25 razy więcej dioksyn niż dzienna dopuszczalna

²² MakeITfair, Silenced to Deliver: Mobile phone manufacturing in China and the Philippines, make IT Fair, 2008: 11, <makeitfair.org/the-facts/reports/silenced-to-deliver/at_download/file>, (sierpień, 2009)

²³ http://update.unu.edu/archive/issue32_9.htm < data dostępu 30 lipiec 2009 >

²⁴ Ftalany - „sole i estry kwasu ftalowego. Są m.in. stosowane do produkcji żywic ftalanowo-glicerynowych (tzw. gliftali), które stanowią bazę dla lakierów i farb ftalowych, klejów (syntetyczna guma arabska) oraz niektórych laminatów”, które z kolei wykorzystywane są do produkcji płyt głównych do telewizorów, komputerów, odtwarzaczy MP3 itd. Cyt. za Wikipedia URL: <http://pl.wikipedia.org/wiki/Ftalany>, (przyp.tłum.).

dawka dla dorosłych wskazana przez WHO (Światową Organizację Zdrowia). Duże stężenie dioksyn jest uznawane jako czynnik powodujący raka, zaburzenia rozwoju oraz inne problemy zdrowotne. W związku z tym, że usuwanie e-śmieci to branża wysoce odformalizowana, nie ma danych dotyczących udziału kobiet i mężczyzn w takiej pracy. Dlatego też w przyszłych badaniach nad procesem usuwania e-śmieci istotne byłoby skupienie się na optyce płci (gender).

Międzynarodowe polityki handlu

Niesprawiedliwość płci jest zakorzeniona nie tylko w wyżej opisanych aspektach łańcucha produkcyjnego przemysłu elektronicznego, ale także jest wpisana w międzynarodowe polityki i praktyki handlu, i w tej perspektywie również powinna być ujmowana. Handel sprzętem elektronicznym pomiędzy krajami produkującymi a krajami kupującymi ułatwiają umowy – multilateralne i bilateralne. Obecne umowy o wolnym handlu i inwestycjach, negocjowane pomiędzy blokami krajów, dotyczą bardzo szerokich zagadnień i mają istotny wpływ na pracę i zarobki robotników i robotnic oraz ich społeczności. Ogólnie rzecz ujmując, uwolnienie handlu (liberalizacja) może skutkować zyskaniem lub utratą dostępu do pracy i rynków. Proces ten może wytwarzać nowe możliwości dla biznesu i zatrudnienia, ale najczęściej jest powiązany ze wzrostem nierówności i ubóstwa oraz dyskryminacją ze względu na płeć. Powstało wiele opracowań dotyczących liberalizacji handlu i jego upłciowionych konsekwencji, jednakże nie mogliśmy odnaleźć żadnych badań, które w szczególności skupiają się na branży elektronicznej.

Umowy handlowe są przez wielu postrzegane jako wysoce techniczowane (highly technical), a proces ich negocjowania ingeruje w wiele (często ekonomicznych) interesów, które powinny być brane pod uwagę. Cele polityk dotyczących płci lub innych społecznych i ekologicznych kwestii rzadko są włączane w umowy handlowe, a jeśli już, to i tak dominuje w nich optyka celów ekonomicznych. Często zakłada się, że konsekwencje umów handlowych są płciowo neutralne. Jest jednak wręcz odwrotnie, feministyczne teorie ekonomiczne wykazują, na bardzo różnych poziomach, związki pomiędzy płcią i ekonomią, ponadto pokazują konsekwencje niesprawiedliwości płci dla międzynarodowej konkurencyjności, a także oddziaływanie międzynarodowej konkurencji na przekształcanie i rekonstruowanie płciowych nierówności²⁵.

Co najistotniejsze, oddziaływanie handlu na relacje płci (gender relations) powinno być ujmowane w badaniach tak, by umożliwić rozpoznanie skutków, jakie niosą ze sobą instrumenty polityk handlu. Jednakże dane zagregowane ze względu na płeć są rzadko dostępne. Choć WTO (Światowa Organizacja Handlu) pracuje nad Mechanizmami Inspekcji Polityki Handlowej²⁶ dla poszczególnych krajów, to jednak są one zorientowane wyłącznie na zachowanie spójności pomiędzy polityką handlową a regułami WTO.

²⁵ N. Cagatay, D. Elson and C. Grown, Mainstreaming, Heterodox, and Feminist Trade Theory, w: I. van Staveren, D. Elson, C. Grown, N. Cagatay (red.), *The Feminist Economics of Trade*, Routledge, 2007.

²⁶ Członkowie WTO są zobligowani do publikowania swoich wewnętrznych regulacji handlowych oraz informowania o ich zmianach. Zob. więcej: http://en.wikipedia.org/wiki/World_Trade_Organization (przyp.tłum.).

W ramach Mechanizmów Inspekcji Polityki Handlowej należy więcej nacisku położyć na rozwijanie konkretnych wskaźników mierzących wpływ liberalizacji handlu na wytwarzanie relacji płci [gender constructs]. Jak podsumowuje to Irene Van Staveren: wskaźniki dotyczące płci, jak wskaźnik zatrudnienia kobiet w rolnictwie czy płciowa luka płacowa, „powinny zostać włączone w szeroki wachlarz narzędzi, takich jak pogłębiona analiza oddziaływania handlu wykorzystywana przez strony zawierające umowy handlowe w procesie ich oceny oraz podczas przygotowywania planu ministerialnych spotkań WTO i społecznych debat po to, by informować o faktycznych i pożądanym związkach między handlem a kwestiami społecznymi”²⁷.

W tym kontekście kolejną ważną kwestią jest to, czy umowy handlowe, a w szczególności ich leseferyzm, ograniczają władzę państwa w zakresie ochrony praw kobiet w takich dziedzinach, jak edukacja czy opieka zdrowotna. Chodzi tu głównie o możliwy, bezpośredni wpływ umów handlowych na blokowanie emancypacyjnych działań. Jak wykazały badania OECD z 2005 roku dotyczące wpływu liberalizacji handlu na przychody państw, kraje, których gospodarki mocno opierają się na dochodach z handlu, to kraje biedne, które mają przeważnie niskie wpływy do budżetu (w szczególności kraje afrykańskie), w związku z tym niezbędne jest wprowadzenie reformy podatków w celu zwiększania ogólnego dobrobytu z liberalizacji handlu²⁸. Jednakże występuje również pośredni wpływ umów handlowych na życie kobiet i mężczyzn oraz ich społeczności i istniejące w ich ramach relacje płci. W momencie włączania tradycyjnych społeczności w logikę i dyscyplinę globalnego rynku mamy do czynienia zarówno z procesami emancypacyjnymi, jak i rozpadu -procesy te często zachodzą równocześnie.

Kampanie i badania

Można by również nieco uwagi skupić na refleksji rozwijanej w sektorze CRS oraz na ekspertach, którzy zajmują się handlem i CRS z perspektywy rozwoju, gdyż ich rola jest trochę bardziej skomplikowana niż konsumentów sprzętu elektronicznego. Reguły ekonomicznej gry są ustalane przez rządy, duże firmy oraz inne kapitalistyczne struktury. Są one również kształtowane przez instytucje, które są krytyczne wobec tych reguł, ale muszą ich przestrzegać. One również składają się z upłciowionych struktur i podmiotów.

Jak wynika z badań przeprowadzonych między innymi przez Ethical Performance w latach 2008-2009, nawet w zawodach związanych z branżą CRS kobiety są opłacane gorzej niż mężczyźni, wykonując taką samą pracę lub pracując na niższych stanowiskach niż mężczyźni²⁹. Choć należy przede wszystkim

²⁷ N. Cagatay, D. Elson and C. Grown, Mainstreaming, Heterodox, and Feminist Trade Theory, w: I. van Staveren, D. Elson, C. Grown, N. Cagatay (red.), *The Feminist Economics of Trade*, Routledge, 2007: 273.

²⁸ Zob. <<http://www.oecd.org/dataoecd/38/50/35770606.pdf>>

²⁹ Ethical Performance, female CSR practitioners earn less than the men, marzec 2009, <<http://www.ethicalperformance.com/europeamericas/articleView.php?articleID=5529>>, (sierpień, 2009).

skupiać uwagę na nierównościach płci wytwarzanych w krajach rozwijających się, to jednak istotne jest pytanie o to, czy robimy to z odpowiedniej pozycji. Fakt, że osoby, które są w płciowo uprzywilejowanej sytuacji i pracują w branżach uznawanych za stosujące krytyczną optykę, nie uznają relacji płci za istotny temat, z pewnością wskazuje, że odpowiedź na powyższe pytanie będzie negatywna.

Konkluzja

W niniejszym artykule omówiliśmy kilka aspektów łańcucha produkcyjnego przemysłu elektronicznego w celu wprowadzenia płci jako istotnego tematu w ramach społecznych [corporate] kampanii i strategii działań. Patrząc na kolejne ogniwa łańcucha, okazuje się, że mężczyźni i kobiety często zmagają się z tymi samymi problemami i mają podobne szanse w pracy, ale jednocześnie widoczne są też bardzo duże różnice między nimi w doświadczeniach związanych z pracą. Należy ciągle przyglądać się tym tematom, by poprawić warunki ich pracy i życia.. Poza samym łańcuchem produkcyjnym kwestie niesprawiedliwości płci muszą być ujmowane także w ramach międzynarodowych polityk handlu i społeczeństwa obywatelskiego, włączając w to osoby zawodowo zajmujące się tematem sprawiedliwości społecznej w handlu lub pracujące w sektorze CRS. Od strony praktycznej, powyższe rozdziały miały na celu zaprezentować genderowe badania i wkład kampanii skoncentrowanych na temacie łańcuchów produkcyjnych przemysłu elektronicznego. Dla osób, które chciałyby zająć się podobnym tematem, prezentujemy spis literatury (zob. ramka poniżej) z badań i kampanii dotyczących kwestii płci w ramach różnych ekonomicznych dziedzin, który – mamy nadzieję – posłuży w odnalezieniu dobrego kierunku. Niektóre z publikacji to analizy i wyjaśnienia prezentujące obecny stan rzeczy, inne z kolei dają wgląd w strategię bezpośredniego lobbowania i prowadzenia kampanii.

Jak próbowaliśmy pokazać, równość płci jest w rzeczywistości projektem dalekim od realizacji zarówno w łańcuchu zaopatrzenia w przemyśle elektronicznym, jak i w bardziej ogólnym wymiarze. Powyższe stwierdzenie ma znaczenie polityczne, a sam fakt braku równości jest niezaprzeczalny. Tę nierówność można zmierzyć, skomentować i ostatecznie zmienić, choć jest to trudne - jak zresztą wszelkie społeczne przemiany. Organizacje społeczeństwa obywatelskiego mogą w tym procesie odegrać znaczącą rolę- możliwe, że większą niż obecnie. W idei sprawiedliwość płci nie chodzi wyłącznie o emancypację kobiet. Jak powyżej zauważyliśmy - zarówno mężczyźni, jak i kobiety są oceniani ze względu na swoją płć, więc także obie grupy mogłyby skorzystać z dobrze skonstruowanego i umotywowanego projektu polityk wrażliwych na płć, które włączyłaby: swoiste potrzeby obu grup; elementarne standardy jednakowe dla wszystkich; postępowe cele dla społeczności lokalnych w każdej z części łańcucha produkcyjnego.

Tłumaczyła Gośka Maciejewska

Literatura przedmiotu:

The Feminist Economics of Trade

The Feminist Economics of Trade to pierwsza książka łącząca narzędzia ekonomicznej analizy z analizą gender, która bada związki międzynarodowego handlu z relacjami płci (gender).

I. van Staveren, D. Elson, C. Grown and N. Cagatay (eds.) 'Feminist Economics of Trade', London: Routledge, 2007.

Gender equality at the heart of Decent Work – ILO Campaign 2008-2009

Międzynarodowa Organizacja Pracy rozpoczęła kampanię dotyczącą równości płci i świata pracy. Kampania zbudowana jest wokół dwunastu tematów Godnej Pracy, ujmowanych w optyce płci (gender) i ukazujących, w jaki sposób kobiety i mężczyźni różnie doświadczają dostępu to ich praw, do zatrudnienia, osłon socjalnych i dialogu społecznego.

www.ilo.org/gender/events/campaign2008-2009

Made by Women – Gender, the Global Garment Industry and the Movement for Women Workers' Rights

Publikacja Clean Clothes Campaign (CCC) łączy artykuły dotyczące istotnych kwestii w odniesieniu do płci i praw pracowniczych z 17 przykładami kobiet w różny zaangażowanych w ruch na rzecz praw pracowników przemysłu odzieżowego.

<http://www.cleanclothes.org/resources/1304-made-by-women>

Trading away our rights: Women working in global supply chains – Oxfam International

Ten raport ukazuje, w jaki sposób firmy posiadające światowe marki oraz sprzedawcy detaliczni w przemyśle mody i żywności pogarszają warunki pracy i zatrudnienia dla milionów pracownic na całym świecie.

<http://www.maketradeair.com/en/assets/english/taor.pdf>

DZIAŁANIA DOTYCZĄCE PRZEMYSŁU ELEKTRONICZNEGO:

MakeITfair

Kampania MakeITfair to ogólnoeuropejski projekt dotyczący towarów elektronicznych. Celem MakeITfair jest rozpowszechnianie wśród młodych konsumentów informacji o prawach człowieka oraz problemach społecznych i ekologicznych wstępujących wzdłuż łańcucha produkcyjnego. Kampania jest również skierowana do firm przemysłu elektronicznego, by wywrzeć nacisk na zmianę ich praktyk.

www.makeitfair.org

GoodElectronics

GoodElectronics to międzynarodowa sieć zrzeszająca organizacje pozarządowe, związki zawodowe, organizacje broniące praw pracowniczych, organizacje ekologiczne, naukowców, badaczy, aktywistów itd. we wspólnym celu działania na rzecz praw człowieka i bardziej zrównoważonego globalnego sektora elektronicznego.

www.godelectronics.org

ORGANIZACJE :

Międzynarodowa Sieć Gender i Handel (International Gender and Trade Network, IGTN)

IGTN to sieć feministycznych ekspertek, które udzielają porad i informacji na temat płci i handlu grupom kobiecym, organizacjom pozarządowym, ruchom społecznym oraz rządowi. Działają w roli politycznego katalizatora na rzecz poszerzenia przestrzeni dla krytycznej feministycznej perspektywy oraz światowych akcji organizowanych wokół kwestii handlu i globalizacji.

www.igtn.org

Komitet Kobiet Azji (Committee for Asian Women, CAW)

CAW to regionalna sieć 43 grup zrzeszających robotnice w 14 krajach Azji. Jej celem jest wzmacnianie robotnic, by walczyły o swoje prawa, broniły ich i dalej je rozwijały.

www.cawinfo.org

Sieć Kobiet Azji Centralnej (Central American Women's Network, CAWN)

CAWN to organizacja z Londynu, która wspiera, publikuje oraz rozpowszechnia (ucząc się przy tym) walki prowadzone przez kobiety w Azji Centralnej w obronie swoich praw.

www.cawn.org

Międzynarodowa Sieć Kobiety i Górnictwo (International Women and Mining Network/ Red Internacional Mujeres y Minería, RIMM)

RIMM to sieć zrzeszająca kobiety pochodzące z różnych kontynentów wokół kwestii związanych z górnictwem i sprawiedliwością płci.

www.rimmrighs.org

Koalicja Karat (Karat Coalition)

KARAT to regionalna koalicja organizacji i osób działających na rzecz równości płci w krajach ECC/CIS (Europy Środkowo-Wschodniej oraz Wspólnoty Niepodległych Państw). KARAT monitoruje wdrażanie międzynarodowych umów oraz lobbuje na rzecz potrzeb i rozwiązywania problemów kobiet w regionie na wszystkich szczeblach podejmowania decyzji w ich sprawie.

www.karat.org

Adnotacja Bibliograficzna:

Roos van Oos i Maartje Theuws. Nowoczesny sprzęt, stare praktyki. Handel i społeczna odpowiedzialność biznesu w łańcuchu produkcyjnym przemysłu elektronicznego z perspektywy płci. Raport SOMO. Tłum. Goska Maciejewska. Biblioteka Online Think Tanku Feministycznego 2013.

URL http://www.ekologiasztuka.pl/pdf/f0117kobiety_elektronika_somo_2009.pdf

Link do oryginału:

http://somo.nl/publications-en/Publication_3274?searchterm=gender+electronic+industry